KOMMUNIKATIV YONDASHUV (CLT) VA UNING O'ZBEK MAKTABLARIDAGI QO'LLANILISHI

Habibullayeva So'g'diyona Sherzod qizi
Samarqand davlat chet tillari instituti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada chet tillarini o'qitishda keng qo'llanilayotgan kommunikativ yondashuv (Communicative Language Teaching, CLT) ning nazariy asoslari, asosiy tamoyillari va metodik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, yondashuvning O'zbekiston umumta'lim maktablarida qo'llanilish holati, amaliyotda uchrayotgan muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilinadi. Maqola oxirida ingliz tili o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar beriladi.

Abstract: The article examines the theoretical foundations and principles of Communicative Language Teaching (CLT) and analyses its implementation in Uzbek secondary schools, highlighting the main challenges and possible solutions.

Kalit so'zlar: kommunikativ yondashuv, CLT, kommunikativ kompetensiya, ingliz tili, o'qitish metodikasi, o'zbek maktablari, juftlikda va guruhda ishlash, vazifaga asoslangan o'qitish.

Kirish

Bugungi globallashuv davrida ingliz tili xalqaro muloqot, fan, texnologiya, iqtisodiyot va ta'lim sohalarining asosiy vositasiga aylandi. Mazkur hujjatlarda chet tillarini o'qitishda xalqaro standartlar, xususan Yevropa tillar bo'yicha umumiy kompetensiyalar tizimi (CEFR) ga tayanish va o'quvchilarning amaliy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish vazifasi qo'yilgan.

An'anaviy ravishda maktablarda qo'llanib kelgan grammatika-tarjima usuli o'quvchilarda til haqida bilim hosil qilgan bo'lsa-da, ularning tilni real vaziyatlarda erkin qo'llash qobiliyatini yetarli darajada shakllantira olmadi. Natijada o'quvchilar qoidalarni yaxshi bilsa-da, ingliz tilida gapira olmaydigan holat yuzaga keldi. Aynan shu muammoni hal etishga qaratilgan yondashuvlardan biri kommunikativ yondashuvdir.

Maqolaning maqsadi – kommunikativ yondashuvning mohiyatini ochib berish, uning O'zbekiston maktablaridagi qo'llanilish xususiyatlarini o'rganish va samaradorlikni oshirish yo'llarini aniqlashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) CLT ning shakllanish tarixi va nazariy asoslarini yoritish; (2) uning asosiy tamoyillari va sinfdagi faoliyat turlarini tavsiflash; (3) o'zbek maktablaridagi amaliy holatni tahlil qilish; (4) mavjud to'siqlar va ularni bartaraf etish yo'llarini ko'rsatish.

1. Kommunikativ yondashuvning paydo bo'lishi va nazariy asoslari

1.1. Tarixiy ildizlar

Kommunikativ yondashuv XX asrning 70-yillarida Buyuk Britaniyada shakllandi. Bu davrda audiolingval usul va strukturaviy yondashuvlar tanqidga uchradi, chunki ular tilni faqat shakllar va andozalar majmui sifatida talqin qilib, uning muloqotdagi vazifasini e'tiborsiz qoldirardi. Amerikalik tilshunos Noam Xomskiy tilning ichki grammatik tuzilishi va "lingvistik kompetensiya" haqida g'oyani ilgari surgan bo'lsa, Del Haymz (Dell Hymes, 1972) bunga qarshi o'laroq "kommunikativ kompetensiya" tushunchasini kiritdi. Haymzning fikricha, tilni bilish faqat grammatik jihatdan to'g'ri gap tuzishni emas, balki qaysi vaziyatda, kim bilan, qanday gapirish kerakligini bilishni ham anglatadi.

Britaniyalik tilshunoslar M. Xellidey, D. Uilkins, G. Vidouson va boshqalar tilning vazifaviy (funksional) va mazmuniy (notional) jihatlarini ta'kidladilar. Uilkinsning "notional-functional syllabus" g'oyasi o'quv dasturlarini grammatik tuzilmalar emas, balki nutqiy funksiyalar (so'rash, iltimos qilish, maslahat berish, rad etish va h.k.) asosida tuzishni taklif qildi. Evropa Kengashi doirasida ishlab chiqilgan bu g'oyalar keyinchalik kommunikativ yondashuvning poydevoriga aylandi.

1.2. Kommunikativ kompetensiya modeli

M. Kanale va M. Suein (Canale & Swain, 1980) kommunikativ kompetensiyaning dastlabki modelini taklif qildilar. Keyinchalik Kanale (1983) uni takomillashtirdi. Unga ko'ra kommunikativ kompetensiya to'rt tarkibiy qismdan iborat:

- **Grammatik kompetensiya** – til birliklari (so'z, grammatika, talaffuz, imlo) ni bilish va to'g'ri qo'llash;
- **Sotsiolingvistik kompetensiya** – nutqni ijtimoiy vaziyat, muloqot ishtirokchilarining maqomi va maqsadiga mos tarzda qo'llash;
- **Diskursiv kompetensiya** – gaplarni mantiqiy bog'lab, izchil va yaxlit matn yoki suhbat hosil qilish;
- **Strategik kompetensiya** – til bilimi yetishmaganda muloqotni davom ettirish usullaridan (parafraza, imo-ishora, aniqlashtiruvchi savol) foydalanish.

Bu model o'qituvchiga dars maqsadlarini faqat grammatik materialni o'zlashtirish bilan cheklab qo'ymasdan, kompetensiyaning barcha jihatlarini rivojlantirishga yo'naltirish imkonini beradi. Yevropa tillar bo'yicha umumiy kompetensiyalar tizimi (CEFR, 2001; 2020-yildagi to'ldirilgan nashri) ham aynan shu g'oyalarga tayanadi va til bilish darajasini "nima qila oladi" (can-do) tavsiflari orqali belgilaydi.

2. CLT ning asosiy tamoyillari

Xorijiy metodist olimlar (J. Richards, T. Rodgers, W. Littlewood, S. Savignon, D. Nunan va boshqalar) kommunikativ yondashuvning bir qator umumiy tamoyillarini ajratib ko'rsatadilar. Ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin.

Birinchidan, o'qitishning asosiy maqsadi – muloqotga qodirlik. Til faqat o'rganiladigan fan emas, balki fikr almashish vositasi sifatida qaraladi. O'quvchi darsda o'rgangan tilini real yoki real vaziyatga yaqin sharoitda qo'llay olishi lozim.

Ikkinchidan, ma'no shakldan ustun turadi. Xatosiz gapirishdan ko'ra fikrni tushunarli yetkazish muhimroq hisoblanadi. Shu bois xatolarga nisbatan munosabat o'zgaradi: ular o'rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilinadi, aniqlik (accuracy) bilan birga ravonlik (fluency) ham baholanadi.

Uchinchidan, haqiqiy axborot almashinuvi (information gap). Muloqot ishtirokchilaridan biri ikkinchisi bilmagan ma'lumotga ega bo'lgandagina haqiqiy muloqot yuzaga keladi. Shuning uchun mashqlar o'quvchilarni bir-biridan yangi ma'lumot olishga, fikr bildirishga, muammoni birgalikda hal qilishga undashi kerak.

To'rtinchidan, o'quvchi markazda. O'qituvchi ma'lumot beruvchidan ko'ra tashkilotchi, maslahatchi va kuzatuvchi rolini bajaradi. Dars vaqtining katta qismi o'quvchilarning o'z faoliyatiga ajratiladi (student talking time ortadi, teacher talking time kamayadi).

Beshinchidan, to'rt xil nutqiy faoliyatning integratsiyasi. Tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish alohida emas, balki o'zaro bog'liq holda rivojlantiriladi, chunki real hayotda bu ko'nikmalar odatda birgalikda ishlatiladi.

Oltinchidan, haqiqiy (autentik) materiallardan foydalanish. Gazeta maqolalari, e'lonlar, video lavhalar, intervyular, ijtimoiy tarmoq postlari kabi manbalar o'quvchilarni real til muhitiga yaqinlashtiradi.

Yettinchidan, grammatikaga munosabat. Keng tarqalgan noto'g'ri tasavvurdan farqli ravishda, CLT grammatikani inkor etmaydi. Grammatika muloqot ehtiyojlariga xizmat qiluvchi vosita sifatida, kontekst ichida va ko'pincha induktiv yo'l bilan o'rgatiladi (Savignon, 1997; Ellis, 2003).

3. Kommunikativ darsning tuzilishi va faoliyat turlari

Kommunikativ yondashuvda dars odatda quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi.

1. **Kirish (warm-up / lead-in).** O'quvchilarning mavzuga qiziqishini uyg'otish, oldingi bilimlarini faollashtirish. Masalan, rasm asosida savol-javob yoki qisqa munozara.
2. **Taqdimot (presentation).** Yangi til materiali kontekst ichida beriladi: dialog, matn yoki audioyozuv orqali.
3. **Boshqariladigan mashq (controlled practice).** Til birliklarini mustahkamlash uchun yo'naltirilgan mashqlar.
4. **Erkin mashq (free / communicative practice).** Rolli o'yinlar, simulyatsiyalar, munozaralar, loyihalar.
5. **Yakuniy bosqich (feedback and reflection).** Natijalarni muhokama qilish, xatolar ustida ishlash, o'z-o'zini baholash.

4.1. Normativ-huquqiy va metodik asoslar

O'zbekistonda chet tillarini o'qitish tizimini isloh qilish jarayonida kommunikativ yondashuv rasmiy darajada qo'llab-quvvatlanadi. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarida o'quvchilarning tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirish, ularni CEFR darajalariga (A1–B2) moslashtirish vazifasi belgilangan. Ingliz tili darsliklarining yangi avlodi, jumladan xalqaro nashriyotlar bilan hamkorlikda tayyorlangan darslik va qo'llanmalar kommunikativ topshiriqlarga boy bo'lib, juftlikda va guruhda ishlash, rolli o'yinlar, tinglab tushunish va loyiha topshiriqlarini o'z ichiga oladi.

Shuningdek, Xalq ta'limi vazirligi, Britaniya Kengashi (British Council), AQSh elchixonasi dasturlari, Amerika kengashlari va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslari, treninglar va seminarlar o'tkazib kelinmoqda. Bu o'qituvchilarning zamonaviy metodikalar bilan tanishishiga yordam bermoqda.

4.2. Amaliyotdagi ijobiy tajribalar

Ixtisoslashtirilgan maktablar, Prezident maktablari, xususiy maktablar va ba'zi yirik shahar maktablarida kommunikativ yondashuv elementlari samarali qo'llanmoqda. Ularning ijobiy natijalari quyidagilarda ko'rinadi:

- o'quvchilarning ingliz tilida gapirishdan qo'rqish hissi kamayadi, ularning motivatsiyasi ortadi;
- juftlikda va guruhda ishlash ijtimoiy ko'nikmalar – hamkorlik, tinglash, jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantiradi;
- o'quvchilarning faol lug'at boyligi kengayadi;
- xalqaro til imtihonlari (IELTS, CEFR asosidagi milliy sertifikat) uchun zarur bo'lgan gapirish va tinglash ko'nikmalari yaxshilanadi.

Bundan tashqari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (interaktiv doska, video, mobil ilovalar, onlayn platformalar) kommunikativ faoliyatni tashkil etishda qo'shimcha imkoniyatlar yaratmoqda.

4.3. Duch kelinayotgan muammolar

Shunga qaramay, CLT ni umumta'lim maktablarida, ayniqsa qishloq joylardagi maktablarda to'liq joriy etish bir qator qiyinchiliklar bilan bog'liq. Ilmiy adabiyotlarda (Li, 1998; Butler, 2011) ham Osiyo mamlakatlari, shu jumladan o'zbek ta'lim muhitiga o'xshash sharoitlarda bu to'siqlar tez-tez qayd etiladi. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin.

1) O'qituvchi bilan bog'liq omillar.

- Ba'zi o'qituvchilarning o'zi tilni kommunikativ muhitda o'rganmagani va og'zaki nutqda o'ziga ishonchi yetarli emasligi;
- CLT haqida nazariy bilim bor-u, uni amaliyotda qo'llash ko'nikmasining shakllanmagani;

• an'anaviy o'qitish odatlari: dars asosan o'qituvchi nutqi, qoidalarni tushuntirish va tarjimaga tayanishi;

• CLT ni "faqat gapirish" yoki "grammatikani o'rgatmaslik" deb noto'g'ri tushunish.

2) O'quvchilar bilan bog'liq omillar.

• Xato qilishdan qo'rqish va sinfdoshlar oldida gapirishda uyalish;

• ingliz tilidan tashqari real muloqot muhitining yo'qligi;

• o'quvchilarning dastlabki til bilimi darajasidagi katta farqlar;

• bir qator o'quvchilarning o'qituvchi bilimlarni "tayyor holda" berishini kutishi.

3) Tizim va tashkiliy omillar.

• sinflarning to'lib-toshganligi (30–40 nafar o'quvchi), bu juftlik va guruh ishlarini boshqarishni qiyinlashtiradi;

• dars vaqtining cheklanganligi va dastur hajmining kattaligi;

• texnik jihozlar, audio va video vositalarning yetishmasligi, ayniqsa chekka hududlarda;

• baholash tizimining ko'pincha grammatika va lug'atni tekshiruvchi yozma testlarga yo'naltirilgani, nutqiy ko'nikmalarni baholash mezonlarining yetarli ishlab chiqilmagani.

1. O'qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarga CLT ni nazariy jihatdan o'rgatish bilan cheklanmay, mikrodarslar (microteaching), amaliyot va hamkasblar darsini kuzatish orqali amaliy ko'nikmalarni shakllantirish zarur. Faoliyatdagi o'qituvchilar uchun muntazam, amaliyotga yo'naltirilgan treninglar va o'qituvchilar hamjamiyatlari (professional learning communities) tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

2. Yondashuvni mahalliy sharoitga moslashtirish. Xorijiy metodikani to'liq ko'chirish o'rniga uni "mo'tadil" shaklda qo'llash tavsiya etiladi. Ko'plab olimlar (Holliday, 1994; Kumaravadivelu, 2006) "mintaqaga mos metodika" (context-sensitive pedagogy) tamoyilini ilgari suradi. Masalan, katta sinflarda juftlikda ishlash, 3–4 kishilik kichik guruhlar va "think–pair–share" kabi sodda usullar qulay hisoblanadi. Grammatika tushuntirishida ona tilidan oqilona foydalanish ham o'rinli bo'lishi mumkin.

3. Mahalliy mazmundagi kommunikativ topshiriqlar. O'quvchilar uchun ma'noli bo'lishi uchun mavzular ularning hayotiga yaqin bo'lishi kerak: oila, mahalla, an'analar, Navro'z, milliy taomlar, tarixiy shaharlar, turizm. Masalan, o'quvchilar xorijlik mehmonga Buxoro yoki Samarqand haqida ingliz tilida ma'lumot beradigan rolli o'yin o'ynashi mumkin. Bu ham motivatsiyani oshiradi, ham o'z madaniyatini ingliz tilida ifodalash ko'nikmasini rivojlantiradi.

6. Amaliy misol: kommunikativ dars fragmenti

Quyida 7-sinf uchun "Shopping" mavzusidagi kommunikativ dars fragmenti keltiriladi (daraja: A2).

Maqsad: o'quvchilar do'konda narx so'rash, tanlov qilish va xarid qilish bo'yicha oddiy muloqot olib bora olishadi.

1-bosqich (5 daqiqa). O'qituvchi turli kiyim-kechak rasmlarini ko'rsatib, o'quvchilardan "Where do you usually buy clothes?" kabi savollar bilan juftliklarda suhbatlashishni so'raydi.

2-bosqich (10 daqiqa). Do'konda sotuvchi va xaridor o'rtasidagi dialog tinglatiladi. O'quvchilar "How much is it?", "Can I try it on?", "It's too expensive" kabi iboralarni topib, belgilaydilar.

3-bosqich (10 daqiqa). Boshqariladigan mashq: iboralarni ishlatib dialogni to'ldirish va juftliklarda takrorlash.

4-bosqich (15 daqiqa). Rolli o'yin: bir o'quvchi sotuvchi, ikkinchisi xaridor. Har bir juftlikka turli "rol kartochkalari" beriladi (masalan, xaridorning byudjeti 50 000 so'm, sotuvchida esa kerakli o'lcham yo'q). Shu tariqa haqiqiy axborot bo'shlig'i va muammoli vaziyat yaratiladi.

Xulosa

Kommunikativ yondashuv chet tillarini o'qitishda til bilimini emas, balki tilni amalda qo'llash qobiliyatini shakllantirishni maqsad qilgan zamonaviy metodik yo'nalish hisoblanadi. U Haymz, Kanale va Suein, Littlewood kabi olimlarning ilmiy g'oyalariga tayanadi va CEFR kabi xalqaro standartlarning asosida yotadi.

O'zbekistonda chet tillarini o'qitish tizimini isloh qilish jarayonida CLT ning tamoyillari davlat dasturlari, darsliklar va malaka oshirish kurslarida o'z aksini topmoqda. Shu bilan birga, sinflarning to'lib-toshganligi, o'qituvchilarning tayyorgarlik darajasi, baholash tizimining an'anaviyligi, til muhitining yetishmasligi kabi omillar yondashuvning to'liq joriy etilishiga to'sqinlik qilmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, CLT ni o'zbek maktablari sharoitiga mos, mahalliy ehtiyojlar va madaniy xususiyatlarni hisobga olgan holda moslashtirib qo'llash eng samarali yo'ldir. Buning uchun o'qituvchilar tayyorgarligini kuchaytirish, kommunikativ baholash mezonlarini joriy etish, mahalliy mazmundagi topshiriqlar yaratish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zarur. Kelgusida o'zbek maktablarida CLT va TBLT ning samaradorligini eksperimental tadqiqotlar orqali o'rganish ushbu yo'nalishdagi ilmiy ishlarning istiqbolli vazifasi bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi PQ-1875-sonli "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-sonli "Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
3. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
4. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – 5th ed. – New York: Pearson Longman, 2007.
5. Butler Y.G. The implementation of communicative and task-based language teaching in the Asia-Pacific region // Annual Review of Applied Linguistics, 2011, 31. – pp. 36–57.
6. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics, 1980, 1(1). – pp. 1–47.
7. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001; Companion Volume, 2020.
8. Ellis R. Task-based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
9. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – 4th ed. – Harlow: Pearson Longman, 2007.
10. Holliday A. Appropriate Methodology and Social Context. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.